

ՀՏԴ 94 (479.243)

Պատմություն

Դավիթ Սաֆարյան

պատմական գիտությունների թեկնածու,
ԵՊՀ հետբուհական լրացուցիչ կրթության վարչության
մասնագիտական վերապատրաստման բաժնի վարիչ,
ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի
թուրքագիտության ամբիոնի ասիստենտ

**ԼԵՌԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ**

Ձեկուցման մեջ ներկայացվում են արցախյան հիմնախնդրի ընկալումները թուրքական հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում ու դրանց կախվածությունը ադրբեջանական դիրքորոշումից, թուրք քաղաքական գործիչների և վերլուծաբանների անդրադարձները արցախյան թեմատիկային, սույն գիտական զեկուցման հեղինակի մասնակցությամբ ԵՊՀ թուրքագիտության ամբիոնում իրականացված թուրքական ՁԼՄ-ների բազմամյա մշտադիտարկման որոշ արդյունքները: Արդեն «Ֆուտբոլային դիվանագիտության» ծավալման վաղ փուլում ակնհայտ էր, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը բախվելու էր թուրքական խորհրդարանական անհաղթահարելի դիմադրությանը, քանի որ ընդդիմության առաջնորդները իշխող ԱԶԿ-ին ամբողջ «թուրքական աշխարհի» անունից մեղադրելու էին «ադրբեջանցի եղբայրներին» դավաճանելու մեջ: Թուրքիայի կողմից՝ միանշանակ ադրբեջանամետությամբ պայմանավորված նախապայմանի առաջ քաշումը տեսանելի հեռանկարում անիրատեսական է դարձնում Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը մեռյալ կետից առաջ շարժելը:

Բանալի բառեր՝ Հայ-թուրքական հարաբերություններ, թուրքական ՁԼՄ-ների մոնիտորինգ, թուրքական հասարակական-քաղաքական դիսկուրս

Давид Сафарян

**ПРОБЛЕМА НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА В КОНТЕКСТЕ АРМЯНО-ТУРЕЦКИХ
ОТНОШЕНИЙ**

В докладе представлены восприятия арцахской проблемы в турецком общественно-политическом дискурсе и их зависимость от азербайджанской позиции, отклики турецких политических деятелей и аналитиков по арцахской тематике, некоторые результаты многолетнего мониторинга турецких СМИ, проводимых на кафедре тюркологии ЕГУ при участии автора этого доклада. Уже на ранней стадии развертывания «Футбольной дипломатии» было очевидно, что нормализация армяно-турецких отношений сталкивается с турецким парламентским непреодолимым препятствием, так как лидеры оппозиции от имени всего «тюркского мира» обвиняют правящую партию в предательстве «азербайджанских братьев». Выдвинутое Турцией предварительное условие, обусловленное однозначной проазербайджанской позицией в Нагорно-Карабахском конфликте, в обозримой перспективе делает нереальным продвижение с мертвой точки процесса нормализации отношений с Арменией.

David Safaryan

**THE PROBLEM OF NAGORNO-KARABAKH CONFLICT IN THE CONTEXT OF ARMENIAN-TURKISH
RELATIONS**

The report is dedicated to the perception of the Artsakh problem in the Turkish socio-political discourse and its dependence on the Azerbaijani position, the response of the Turkish politicians and analysts to the subject matter of Artsakh, as well as certain results of the years of Turkish media monitoring at the Department of Turkology of the YSU, which the author has been participant of. Since the early stage of deploying the "Football Diplomacy" it was already obvious that normalization of the Armenian-Turkish relations would face an insurmountable Turkish parliamentary obstacle, as the opposition leaders on behalf of the entire "Turkic world" accused the ruling party of betraying the "Azerbaijani brothers". The

precondition set forth by Turkey and based on the univocal pro-Azerbaijani position in the Nagorno-Karabakh conflict, led to the impossibility of promoting the normalization of relations with Armenia from the dead point in the foreseeable future.

Key words: *Armenian-Turkish relations, Turkish media monitoring, Turkish socio-political discourse*

Արցախյան հիմնախնդրի ընկալումները թուրքական հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում ու դրանց կախվածությունը ադրբեջանական դիրքորոշումից, ինչպես նաև թուրք քաղաքական գործիչների, վերլուծաբանների, ՋԼՄ-ների անդրադարձները արցախյան թեմատիկային ավելի քան երկու տասնամյակ մշտադիտարկվում են ԵՊՀ թյուրքագիտության ամբիոնում: Ստորև կփորձենք հակիրճ ներկայացնել վերոհիշյալ մշտադիտարկման որոշ արդյունքները, որոնք ամփոփվել են նաև մեր մի շարք գիտական հրատարակումներում¹, մենագրության², ՀՀ ԳԱԱ անելագիտության ինստիտուտում պաշտպանած թեկնածուական ատենախոսության մեջ:

Ինչպես հայտնի է, անկախացումից ի վեր Հայաստանը մշտապես հանդես է գալիս Թուրքիայի հետ առանց նախապայմանների դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու օգտին, ինչը միանգամայն համահունչ է միջազգային իրավունքի սկզբունքներին: Թուրքիան 1991 թ. դեկտեմբերի 16-ին ճանաչել է Հայաստանի անկախությունը, սակայն երկու երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ չեն հաստատվել մինչև այսօր: Գիտակցելով, որ Հայաստանը կարող է իրականացնել սեփական ազգային շահերով առաջնորդվող քաղաքականություն՝ թուրքական քաղաքական վերնախավն ի սկզբանե որդեգրեց նախահարձակ դիրքորոշում՝ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման համար առաջադրելով Թուրքիայի ժամանակակից սահմանները ճանաչելու և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ պնդումներից հրաժարվելու նախապայմանները: Թուրքիան (1993 թ. ապրիլի 3-ին Արցախում հայկական ուժերի կողմից Քարվաճառի ազատագրումից հետո) առաջ քաշեց նաև ազատագրված տարածքներն Ադրբեջանին հանձնելու նախապայմանը: Այսպիսով, Թուրքիան, ի նշան Ադրբեջանի հետ համերաշխության և որդեգրելով բացահայտ ճնշման կամ հարկադրման քաղաքականություն, Արցախյան հիմնախնդիրը ևս ներառեց հայ-թուրքական հարաբերությունների թնջուկի մեջ: 1998 թ. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը հայաստանյան արտաքին քաղաքականության գերակա խնդիրների շարքը դասվելուն հետևեց թուրքական հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում Հայոց ցեղասպանության ժխտման քաղաքականության իրականացման «մոդուսի» ճշգրտումը, նոր մեթոդների և հնարքների կիրառման փնտրտուքը³:

¹ Տե՛ս Սաֆարյան Դ., Հայ-թուրքական կարգավորման գործընթացի սառեցման հայկական փաստարկների շուրջ, Մերձավոր Արևելք, Հոդվածների ժողովածու, VIII, Երևան, 2012, էջ 313-321, նույնի «Ֆուտուրլային դիվանագիտության» ծավալման արդյունքում հայ-թուրքական հարաբերությունների վիճակի գնահատման հարցի շուրջ, Արևելագիտության հարցեր, Երևան, 2012, էջ 219-228, նույնի Հայ-թուրքական առևտրատնտեսական կապերը դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության և փակ սահմանների պայմաններում (2001-2011 թթ.), «21-րդ դար», №4, Երևան, 2014, էջ 69-82, նույնի Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կարծիքը հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հիմնախնդրի մասին, «21-րդ դար», №1, Երևան, 2015, էջ 120-134, Сафарян Д., К вопросу о позиции турецкой общественно-политической мысли по проблеме установления официальных отношений с Арменией (1991-1998гг.), «21-ый век», №2, Ереван, 2015, с. 119-134.

² Սաֆարյան Դ., Մելիքյան Գ., Ոսկանյան Վ., Սաֆարյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2017, 192 էջ:

³ Մասնավորապես տե՛ս և ի հիմն. Aktan G., Ermeni Sorununun Hukuksal Boyutu, http://www.eraren.org/bilgibankasi/tr/index2_1_1.htm, Gültaslı S., Ermeni meselesinde Türk basınının büyük günahı, «Zaman», 16.04.07, http://www.zaman.com.tr/selcuk-gultasli/brüksel-ermeni-meselesinde-turk-basininin-buyuk-gunahi_528123.html, Laçiner S., Bir Ermeni Tasarısı Hiç Bu Kadar İşe Yaramamıştı, 10-03-2010, <http://www.usak.org.tr/print.php?id=1135&z=2>, Laçiner S., Ermenistan-Türkiye İlişkilerinde Sınır Kapısı Sorunu ve Ekonomik Boyut, <http://www.eraren.org/index.php?Page=DergiIcerik&IcerikNo=154>, Lütem Ö. E., Ermenistan seçimlerinin sonuçları, <http://www.hurriyet.com.tr/strateji/6513799.asp>, Özkoray E., «Ermeni soykırımı niçin hâlâ tabu?», 10.03.2010, <http://www.kuyレル.net/modules/AMS/index.php?storytopic=138&start=22>

Տարածաշրջանային քաղաքական և ռազմական առաջատարի հավակնություններ ունեցող Թուրքիայի հարավկովկասյան քաղաքականության լրակազմում ընդգրկված «հայկական նախաձեռնությունն», անշուշտ, ևս մի «փորձաքար» էր հանդիսանալու իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության կողմից հռչակված և ի սկզբանե տապալման դատապարտված «զրո խնդիր հարևանների հետ» սկզբունքի կենսագործման համար¹:

Թուրքիայի նախագահ Գյուլը պատմության մեջ առաջին անգամ այցելեց Հայաստան, ստորագրվեցին դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու և քաղաքական հարաբերություններ զարգացնելու մասին արձանագրությունները, այսուհանդերձ (անշուշտ նաև ադրբեջանական անթաքույց ճնշման հետևանքով) պաշտոնական Անկարան շեշտադրել է հայ-թուրքական սահմանը միակողմանիորեն փակելու պատճառ հանդիսացած Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում շոշափելի առաջընթացի նախապայմանը²: Թուրքական ՋԼՄ-ների մշտադիտարկումն արդեն «Ֆուտբոլային դիվանագիտության»³ ծավալման վաղ փուլում հուշում էր, որ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորումը բախվելու էր թուրքական խորհրդարանական անհաղթահարելի դիմադրությանը, քանի որ ընդդիմության առաջնորդները (մասնավորապես Հանրապետական-ժողովրդական կուսակցության նախագահ Դենիզ Բայթալը), որդեգրելով առավել ընդգծված ադրբեջանամետ դիրքորոշում, իշխող ԱԶԿ-ին «ամբողջ թուրքական աշխարհի» անունից մեղադրելու էին «ադրբեջանցի եղբայրներին» դավաճանելու մեջ⁴: Թեև թուրքական դիրքորոշման պատճառով Հայաստան-Թուրքիա հարաբերությունների կարգավորման գործընթացում առկա չէ էական տեղաշարժ, «հայկական թեմատիկան», բնականաբար, թուրքական «տեսադաշտում» է, իսկ Արցախյան հիմնահարցն (թուրք-ադրբեջանական ռազմաքաղաքական դաշինքի հրամայականներով և անգամ «համաթուրքական» ռեսուրսի մոբիլիզացիայի նկրտումներով) արձարծվում է թուրքական հասարակական-քաղաքական քննույթում ու ՋԼՄ-ներում: Ակնհայտ են «Մեկ ազգ, երկու պետություն» կարգախոսը կենսագործող Ադրբեջանին մերձավորագույն դաշնակից համարող Թուրքիայի մշտական, բայց և անիրական նկրտումները ավելի մեծ դերակատարում ստանձնել ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի գործընթացում⁵: Թուրքական և ադրբեջանական ՋԼՄ-ները մշտադիտարկողների համար ակնհայտ է նաև որ, «մեկ ազգ, երկու պետություն» կարգախոսը հակահայկական, հակառուսական կամ հակաիրանական նպատակներով շահարկող ադրբեջանական ու թուրքական շրջանակները պրագմատիկորեն գիտակցում են այն սահմանը,

¹ Ռ. Մելքոնյան. «Թուրքիան ձախողեց «զրո խնդիր հարևանների հետ» քաղաքականությունը»,

<https://armenpress.am/arm/news/665512/>, <http://www.aravot.am/2011/11/10/284125/>

² Մասնավորապես տե՛ս Դավուտոլու Ա., "Если вопрос Карабах будет решен, армяно-турецкие отношения будут урегулированы", 07.07.2010, <http://az.salamnews.org/ru/news/read/11008/axmed-davutoglu-esli-vopros-karabaxa-budet-reshen-armyano-tureckie-otnosheniya-budut-uregulirovani>, Դավուտոլու Ա., существующие проблемы помешали урегулированию армяно-турецких отношений, 01.25.2011, <http://ru.lin.am/2429.html>

³ Արշակյան Գ., Թուրք-հայկական հարաբերությունները Հարավային Կովկասում ստեղծված նոր իրավիճակի պայմաններում, ԵՊՀ Հայագիտության հարցեր հանդես, Երևան, 2(8), 2016, էջ 5-6:

⁴ Տե՛ս Տասը հարց, տասը պատասխան, Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի Հանրապետության միջև դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ու երկկողմ հարաբերությունների զարգացման մասին արձանագրություններ (խմբ.՝ Ա. Միմոնյան), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2009, տե՛ս և հմմտ նաև "Последствия "футбольной дипломатии" могут оказаться неожиданными", 03.09.08, www.echo-az.info, Çelik M., Baykal'dan Gül'e Erivan tepkisi, 05.09.2008, <http://www.milliyet.com.tr>

[/Siyaset/HaberDetay.aspx?aType=HaberDetay&Kategori=siyaset&KategoriID=&ArticleID=987062&Date=05.09.2008&b=Baykal,%20Gulu%20kizdirdi,MHP'den Gul'e "Maçı televizyondan izle" önerisi, 01.09.2008,](#)

<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/9795769.asp>, Kurt S., Gül'ün Erivan yolu Bakü'den geçecek, 30.07.2008,

http://www.zaman.com.tr/dunya_gulun-erivan-yolu-bakuden-gececek_720081.html, Ализаде З., "Парламент Турции будет оттягивать ратификацию", 13.10.2009, <http://news.day.az/politics/176402.html>, Пашаева Г., "С визитом президента Турции в Армению не может согласиться ни один азербайджанец", 02.09.2008,

<http://news.day.az/politics/129320.html>

⁵ Մանրամասն տե՛ս և հմմտ. Հովհաննիսյան Ա., ԽՍՀՄ-ի փլուզումը, «թուրք միասնության» գաղափարը և Ղարաբաղյան հարցը (1990-95-ականների թուրքական հրապարակումների լուսաբանմամբ), Մերձավորև Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, հ. XX, Երևան, 2001, էջ 74-81, Բабаян Д., Арцахская проблема и идеология пантюркизма, "21-ый век" (информационно-аналитический журнал фонда "Нораванк"), N 4 (20), Ереван, 2011, стр. 67-99.

որը բաժանում է թուրքական և ադրբեջանական քաղաքական, տնտեսական, կրոնական, մշակութային էլիտաների իրական շահերը¹:

Թուրքիայի կողմից՝ միանշանակ ադրբեջանամետությամբ պայմանավորված նախապայմանի առաջ քաշումն այսօր էլ անիրատեսական է դարձնում Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման գործընթացը մեռյալ կետից առաջ տանելը: Ակնհայտ է, որ մեր երկրի հետ հարաբերությունների կարգավորումը թուրքական բոլոր կառավարությունները դիտարկել են նաև թուրք-ադրբեջանական հարաբերությունների համատեքստում, թուրքական նախապայմաններին ի պատասխան՝ Հայաստանի իշխանությունները մշտապես փորձել են կարգավորել հարաբերությունները առանց նախապայմանների, միաժամանակ փաստելով, որ արցախյան հակամարտության կարգավորման հարցում գլխավոր խնդիրը անկախ և անվտանգ ԼՂՀ ճանաչումն է՝ ազգերի ինքնորոշման համապարփակ իրավունքի հիման վրա:

Թուրքական հասարակական-քաղաքական կարծիքում առկա է անհանգստություն մեծ տերությունների դավադրությունների արդյունքում Թուրքիայի հնարավոր մասնատման հարցում: Չնայած առարկությանը, թե Հայաստանը չի կարող իրական սպառնալիք լինել Թուրքիայի անվտանգության համար, «Սևրի սինդրոմը» մշտապես շահարկվել է ազգայնական ուժերի, ռազմական վերնախավի, «խորքային պետության», իրար հետևողականորեն ձայնակցող թուրքական և ադրբեջանական ՋԼՄ-ների ու «վերլուծաբանների» կողմից հասարակությանը «զգոն» պահելու և ուղղորդելու նպատակով²:

Փաստ է, որ 2008 թ. Թուրքիայի նախագահ Գյուլի Հայաստան այցից հետո թուրքական լրատվամիջոցները, առանձին փորձագետներ ու հասարակական գործիչներ, Հայաստանի, հայ-թուրքական և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների համալիրի (այդ թվում՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության հիմնահարցի) մասին խոսել են ավելի շատ, քան երբևէ նախկինում, ընդ որում, «հայկական թեմատիկայի» մասին սկսել են գրել կամ խոսել նաև չեզոք, բացառիկ դեպքերում՝ նույնիսկ դրական նրբերանգներ պարունակող տոնայնությամբ: Թուրքական վերնախավում հրապարակային բանավեճ է ընթացել Հայաստանի հետ հարաբերությունները բարելավելու կողմնակիցների և հակառակորդների միջև (մասնավորապես հիշարժան են թուրք ազդեցիկ լրագրող Մեհմեդ Ալի Բիրանդի հրապարակումները)³: Հակառակորդները, առաջնորդվելով թուրքականության գաղափարախոսության սկզբունքներով և առաջնային համարելով «եղբայրական» Ադրբեջանի հետ հարաբերությունները, չեն տեսել և չեն տեսնում Հայաստանի հետ հարաբերությունները բարելավելու օգտին ծանրակշիռ փաստարկներ, առավել ակտիվ ու համագործակցաբար հանդես են գալիս «փոխկապակցված» Հայոց ցեղասպանության և արցախահայության ազատ ինքնորոշման իրավունքի միջազգային ճանաչման դեմ թուրքական ու համաթուրքական քաղաքական ռեսուրսի մոբիլիզացիայի օգտի (հիշարժան են ԱԶԿ առաջնորդների հասցեին Հայաստանի նկատմամբ ճնշումներ կիրառելու քաղաքականությունից հրաժարվելու և «եղբայրական» Ադրբեջանին «հայկական ազդեցիկայի» դեմ միայնակ թողնելու մեղադրանքները և նույնիսկ «դավաճան» որակումները՝ հնչած «դեվլեթբախչեղիական» կամ «քըլըչդարօղլուական» ընդդիմության և ադրբեջանական շահերի անթաքույց ջատագովությանը լծված վերլուծաբանների ու լրագրողների ստվար զանգվածից): Թուրքիայում թուրք-հայկական երկկողմ հարաբերությունների կարգավորման փոքրամասնություն կազմող կողմնակիցների

¹ Մասնավորապես տե՛ս և հմնտ. Մաֆարյան Ա., Զիյա Գյոքալփը և «թուրքականության հիմունքները», Երևան, «ԵՊՀ հրատարակչություն», 2012, էջ 246-248:

² Տե՛ս Искандарян А., Минасян С., Прагматичность политики сквозь реалии исторических ограничений: анализируя армяно-турецкий процесс, Аналитические доклады Института Кавказа, Но.1, Ереван, 2010, с.26-28, Հովսեփյան Լ., Թուրքիայի վախերը, Սևրի սինդրոմ, Երևան, 2012, էջ 76:

³ Տե՛ս Birand M. A., Armenia has no land demand from Turkey, 02.01.2001, <http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=quotarmenia-has-no-land-demand-from-turkeyquot-2001-02-01>, Birand M. A., Gül, bir tabu yikti..., 09.09.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/9851895.asp>, Birand M. A., Gül, maça gitmekle doğru adım attı..., 05.09.2008, <http://www.hurriyet.com.tr/yazarlar/9824710.asp>

դատողություններն ավելի «ճկուն» են: Այս շրջանակները համոզված են, որ քանզի Հայաստանը, միննույն է, չի հրաժարվելու Հայոց ցեղասպանության միջազգային դատապարտման գործընթացից. Երևանի հետ պաշտոնական երկխոսության միջոցով կկարողանան մեղմել այդ գործընթացի հետևանքները Թուրքիայի համար:

Երկու երկրների խորհրդարաններում Յուրիխյան արձանագրությունների վավերացման հարցն ընթացիկ օրակարգերից դուրս է բերվել: ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի հայտարարությունն այն մասին, որ մինչև 2018թ.-ի գարուն հայ-թուրքական արձանագրությունները կարող են չեղարկվել, համահայկական կոնսենսուսի կամ լայն համաձայնության արդյունք է¹:

Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման բարդ գործընթացի նորանոր մարտահրավերները դիմագրավելու, ինչպես նաև համապատասխան «ադապտացիոն» մեխանիզմների մշակման նպատակով կարևորվում է Հայաստանի Հանրապետության, Արցախի Հանրապետության և Մփյուռքի քաղաքական մտքի հավաքական մոտեցումների բյուրեղացումը²: Մասնավորապես, կարծում ենք, կարևորվում է ՀՀ ազգային անվտանգության համադրությամբ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտմանը նվիրված հատվածի վերաձևակերպում-վերաշարադրումը՝ այն հստակ սահմանումով, որ այդ ճանաչումն ու դատապարտումը անբարենպաստ և սպառնալիքներով լեցուն տարածաշրջանում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության գոյության և զարգացման կարևորագույն երաշխիքներից մեկն է, իսկ Թուրքիայի և Ադրբեջանի ժխտողականությունը վտանգում է Հայաստանի և արցախահայության գոյությունը³: Այսօր ՀՀ քաղաքական շրջանակներում, իհարկե, հստակ գիտակցում են, որ հանուն հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման զիջումների գնալը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցում կամ միակողմանի զիջումները Լեռնային Ղարաբաղի կարգավորման գործընթացում կհակասեն մեր համազգային շահերին ու կհարվածեն Հայաստան-Արցախ-Մփյուռք միասնությանը: Մյուս կողմից՝ Հայաստանում կարծես տարածայնություն չկա այն հարցում, որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորումը կարևոր և էական խնդիր է: Դրա համար էլ պաշտոնական այն ձևակերպումը, ըստ որի՝ Հայաստանը կողմ է հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն առանց նախապայմանների, շարունակում է մնալ արդիական:

¹ Հայաստանը մինչև գարուն առ ոչինչ կհայտարարի հայ-թուրքական արձանագրությունները. Սերժ Սարգսյանը՝ ԵմֆՎ ամբիոնից, <https://armenpress.am/arm/news/920096/hayastany-minchev-garun-ar-ochinch-khaytarari-hay-turqakan.html>

² Տե՛ս նաև Սաֆարյան Դ., Մելիքյան Գ., Ոսկանյան Վ., Սաֆարյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական դիսկուրսում, էջ 149-152:

³ Սաֆարյան Ա., Ցեղասպանության դեմ ժխտողականության դեմ պայքարի հրեական փորձը և մեր խնդիրները, Հայոց ցեղասպանության ժխտողականությունը նոր օսմանականության գաղափարախոսության համատեքստում, (ՀՀ Մփյուռքի նախարարություն), «Արտագես», Երևան, 2016, էջ 34: